

Vári Fábián László

„Nyárfaliget hús rejtekén”

A *Párjavesztett gerlice* balladatípus
ruszin és ukrán párhuzamai

A szerelmi hűség a reneszánsz korában, az erkölcsi kötelékek fellazulása idején is a párkapcsolatok egyik fontos értékmérője maradt, s védeni legfeljebb a nyelvi közhelyesedés és a társadalom gúnyolódásának valós veszélyeitől kellett. Ez ellen biztos és hosszú távú megoldást a költészet jelenthetett. A *szerelmi hűség* mint közkedvelt téma hamarosan fel is erősödött a *Párjavesztett gerlice* méltán népszerű szimbólumában, mely a XVI. századtól már a magyar irodalomban is balladaalkotó tényezővé vált.

Az európai kultúrában a *Physiologus* (természetismerő, természetmagyarázó) című, részben Arisztotelésznek tulajdonított munka alapján terjedt el az a hiedelem, mely szerint a gerle, ha elveszítette párját, magányban tölti hátramaradt életét, száraz ágra száll, s a vizet csak felzavarva issza. A motívum jelképszerűségével Herman Ottó is tisztában volt, mégis szívesen azonosult a közfelfogással, amikor a madarat *gyönyörűen járó, roppant sebesen repülő, párjához ragaszkodó, minduntalan burukkoló jószágként* jellemzi, majd őszinte elragadtatással jegyzi meg, hogy *a nép szerelmének és a szerelemben hűségének madarát látja benne. Romlatlan lelkület nyilatkozik meg a nép hitében, hogy az özvegyen maradt gerlemadár utána pusztul elveszett párjának.*¹

Az emberi kapcsolatokra áthelyezett lírai szituációban a gerlének tulajdonított magatartásforma az idők folyamán egyfajta hűségeszménnyé emelkedett, ami a balladákban, mint tapasztalni fogjuk, már ebben a megváltozott formájában sugárzódott vissza a közönséghez.

A *Párjavesztett gerlice* magyar fogalmazásainak mindegyikében a társát sirató, aszúágon ülő, a tiszta vizet felzavaró, önmaga pusztulását sürgető madár a központi alak.² A ballada egyik verziója a nyugalmat nem lelő, társtalan madár lelkiállapotával foglalkozik, változatonként azt variálja, a másik verzió viszont az alaptörténet drámai lehetőségével élve a csábító „nagy madár” alakját is a színre állítja, aki apja helyett apja, társa helyett vigasztaló társa kíván lenni a bánatos „özvegynek”. Ezt a helyzetet találjuk Kallós féltucatnyi szövegében, olyan változat azonban, amelyben a gerle fogadná a csábító közeledését, sem a magyar, sem pedig a Vargyas által szemlézett nyugat-európai, illetve a román anyagban nem fordul elő, mert nincs is.

A balladatípus által példázott emberi kapcsolatokat olykor előre kiszámíthatatlan, kényszerítő tényezők alakítják, de ezeket, illetve a belőlük támadt új elemeket tudomásunk szerint csak a ruszin, ukrán, esetleg más szláv nyelvű

¹ Herman Ottó: *A madarak*, reprint, 1984, 277.

² Vargyas Lajos: *A magyarság népzeneje*, Zeneműkiadó, 1981, 390.

feldolgozások veszik fel az eszköztárunkba. Vargyas Lajos csak érintőlegesen utal a Lintur-féle ruszin szövegekre, merthogy szerinte azokból közelebbi párhuzamot kimutatni nem lehet. Ennek ellenére mégis érdemesnek tartjuk a ruszin és ukrán balladák bemutatását, mert bizonyos változataik azt szemléltetik, hogy egy realiztikusabb életfelfogásban az európai alaptörténet hogyan vált irányt egy életszerűbb végkifejlet felé. Egyelőre azonban maradjunk a magyar, valamint a nyugat-európai mintájú változatok ismertetése mellett.

Fincicky Mihály már 1870-ben felvette *Magyar-orosz népdalai* közé az egymástól elválasztott galambok szomorkás történetét, amely itt saját fordításában következik:

Az iharfaágon,
a juharfaágon,
két hű galambocska
elült alkonyaton.

„Hát miért nem iszol,
hát miért nem eszel?
Juhar alatt annyit
ugyan mért könnyezel?”

Soká ültek együtt,
soká enyelegtek,
szárnyaikkal egymást
befődni siettek.

„Oh, hát minek egyem,
oh, hát minek igyam?
Megölték páromat,
hogyan éljek magamban?”

Egyszerre vadászok
jöttek a berekbe,
feljük czéloztak,
s rálőttek a hímre.

„No, azon te ne sírj,
soh'se búsulj, mondom,
válassz ott magadnak,
van hétszáz galambom.”

A hímet lelőtték,
a nőtényt elfogták,
messze Dunántúlra
szegényt elhurczolták.

„Voltam én már köztük,
s mind megtekintettem,
de nincs olyan, akit
megszeressek itten.”

A nőtény galambka
nem iszik, nem eszik,
juharfa alatt bűg,
s mind egyre könnyezik.

Szép volt szőke párom,
gyönyörű galambka,
barna volt szemöldje,
sima volt az arcza.⁴

Mivel Fincicky nem adatolta dalai fordítását, nem ismerjük az általa közölt szöveg származási helyét, de eredetijét sem. Ez a hiányosság azonban könnyen pótolható, hisz a ruszin folklórtörténet valósággal bővelkedik a ballada korabeli lejegyzéseiben, a fordítást tehát van mivel összevetni, s így legalább az ungvári gyűjtő-műfordító szakmai rátermettségéről is meggyőződhetünk. Mihail Vrabély *Magyar-orosz dalainak* máramarosi kötetében kisebb eltérésekkel ugyanezt a változatot találjuk.³ Petro Lintur balladaskönyvében a *Párjavesztett gerlice* három változatát közli, miközben hangsúlyozza, hogy ennek

³ Fincicky Mihály: *Magyar-orosz népdalok*, Kisfaludy Társaság, Pest, 1870, 9.

⁴ Mihail Vrabély: *Uhro-ruszi szpivanki (Szpivanki marmarosszki)*, Budapest, Franklin, 1900, 284.

a lírai-epikai dalnak, mely különben a lakodalmi rituális költészet részeként szerezte hallatlan népszerűségét, Kárpátalján 50 változatát rögzítették, ám ezt a tekintélyes mennyiséget könnyedén felvihetnék akár 200-ig is.⁶ Ezek egyike szerkezeti felépítésében és motívumaiban egyaránt a fenti szöveg variánsának tekinthető.

Nyírfaliget hús rejtekén
lomb is alig rebben,
vadgerlepár ül egy ágon,
de boldogok ketten!

Csókolják, ölelik egymást,
nem is titkolóznak,
egy szárnyukra lehevernek,
mással takaróznak.

Egyik szárnyuk lepedőjük,
másik takarójuk,
csőr a csőrbe belesimul,
nem csattog a csókjuk.

Agár csahol, csalárd vadász
lopakszik előre.
A szép tojót vette célba,
s a hímét lelőtte.

Megölték a szép galambot,
párját törbe csalták,
illatozó lombok alatt
kalitkában tartják.

Etetgetnék, itatgatnák
mindenféle jóval,

de a száját ki nem nyitja.
Faggatják hát szóval:

– Mért nem kell a tiszta búza,
gyöngyön gyűjtött harmat,
mért nem hallom víg dalodat,
csak a bús siralmat?

– Minek egyem, minek igyam?
Nem nyitom ki számat.
Megölted a galambomat,
elepeszt a bánat.

– Nagy az én palotám kertje,
hétszáz galamb benne!
Csak megleled azt az egyet,
ki kedvedre lenne?

– Nézegettem, de hasonlót
nem tudok már lelteni.
Azt az egyet, azt a régít
nem lehet feledni!

Feje búbja kékes-szürke,
piros volt az arca,
szeme alatt tolla göndör,
keskeny csőre barna.⁷

(Vári Fábrián László fordítása)

Ezzel szinte teljesen azonos módon épül Lintur következő, 41. számú változata, amely azonban az elveszített szerető dicséretét követően újabb, vidám jelenettel bővül. Ebből megtudjuk, hogy a párja nélkül maradt galamb a hegyeken és erdőkön túl rojtos gatyát (*gátyi z rájtámi*) varr valakinek, de képtelen befejezni, mert már egyre csak új társán jár a szeme, aki örömeiben füttyent, majd elkapja és megszorítja szeretője kezét. Talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a *gatyavarrás*, mely egyértelmű magyar hatásról árulkodik, éppúgy a nő odaadást jelképezi, mint a Molnár Anna-balladák *fejben kereső* jelenete.

⁵ Uo. 202.

⁶ Lintur: *Národnyi báladi Zákárpátyá*, Lviv, 1966, 260.

Balladánk közép-ukrajnai népszerűségét jól szemléltetik a következő adatok. A háromkötetes ukrán balladakatalógus 1. részében 21 tartalmi változatát ismerhetjük meg. Legkorábbi keleti szláv (orosz) írott változata 1776-ból, első ukrán előfordulása pedig 1830-ból való. Legalább 50 népdalgyűjteményben fellelhető, némelyekben több változata is olvasható. A konfliktushelyzet mindennütt azonos, ám az ukrán népi fantázia és humor, mint Lintur 41. szövegében is tapasztaltuk, több esetben is új elemek hozzáadásával, étellel és derúvel egészíti ki az alaptörténetet. Egyik helyen a gerlice így sajnálgatja halott társát: *Ha újból az enyém lehetne, szárnyait bearanyoznám, fejét gyöngyökkel borítanám, szép arcát lerajzolnám, képét az ágyam fölé akasztanám.*⁷ Egy másik szöveg végén pedig ezt kívánja: *Bárcsak élnél, bárcsak én haltam volna meg helyetted!*⁸ Más változatokban a Kallós balladáiból ismerős „nadzs madár” képeben holló, sólyom vagy szürke sas öli meg a gerlepár hímjét, s a gerlicét – a magyar változatok homályos fogalmazásával szemben konkrétan kimondva – szeretőjévé teszi.⁹

Vizsgáljuk meg végül a témának egy olyan ukrán megfogalmazását (az egyetlent!), amelyben már nem is galambokról, hanem hattyúpárról szól az alig rejtett szimbolikájú ének:

A tengeren, a végtelen vizeken,
két szép hattyút ringat a hab szelíden.

Boldogok ők, sohasem nélkülöznek,
szerelmüknél csak hűségük erősebb.

Nyalka legény lopakodik előre,
célba vette a szép tojót, s lelőtte.

Szétterül a véres tajték a vízen,
hattyúpelyhet hord a szél a réteken.

Árva hattyú felhők közé menekül,
társa nélkül mindegyre csak egyedül.

Tiszta tónak széjjeltörött a tükre,
elmerült a boldogsága örökre.¹⁰

(Fordította V. F. L.)

Történetünk ebben a redakcióban látszólag messze sodródott a *Párjavesztett gerlice* meséjétől, s ezt nemcsak a hattyúszerelőők miatt gondoljuk így. Közrejátszik ebben az a körülmény is, hogy e miniatűr szerelmi drámában,

⁷ Baladi, l. k., 152.

⁸ Uo. 163.

⁹ Uo. 162.

¹⁰ Uo. 163.

mint érzékelhető, az epikumot szinte teljesen háttérbe szorítja a líra. A dal ukrán eredetijének képi és nyelvi megfogalmazása megerősíti azt a feltételezésünket, hogy ez a jelentősen folklorizált szöveg is a magasabb műveltségű rétegek irodalmából szivárgott le a paraszti kultúrába, mint ahogyan a típusal kapcsolatban ezt már többen is kifejtették, az *elpusztított szeretőért való bánkodás* – mint alapmotívum – azonban sértetlennek tűnik, s ez a szál nemcsak hogy visszavisz a *gerlék szerelméhez*, de attól – időt és teret kijátszva – akár távolabbra is elvezethet.

A magyar reneszánsz legkiemelkedőbb poétája, Balassi Bálint összegyűjtött verseinek tanúsága szerint viszonylag fiatalon írta *Aenigma* (Talány) című költeményét. Talán nem egészen haszontalan, ha most teljes terjedelmében idemácsoljuk:

Egy horvát virágének nótájára

*Jelentem versben mesémet, de elrejttem értelmemet.
Kérem édes szeretőmet, fejtse meg nekem ezeket:*

*Mínap az úton jártomban láték két hattyút egy tóban,
Hogy volna csendesz úszásban együtt lassú balagásban.*

*Gyakran egymásra tekintnek, kiről kitetszik szerelmek,
Egymáshoz való jókedvek; hasomlók mindketten szépek.*

*Hogy így együtt szerelmesen ők úsznának szép csendeszen,
Azonközben nagy sebesen egy keselő csalárdképpen*

*Rájok menvén az egyikét, körme között a szebbikét
Elkapá, faggatá szegént, mint szeretőt kedve szerént.*

*Látván társa, bánatjában rív keserves kiáltásban,
Széllal balagván az tóban, nem tud, meggyen nagy búában,*

*Mert látja társától váltát, látja maga özvegy voltát,
Búában elszánta magát, óhajtja már csak halálát.*

A két történet azonosságához nem férhet kétség. A Balassi-vers címében megjelölt talány megfejtése végett bizonyára a költőt s az alkalmi múzsát kell a hattyúk szerepébe helyezni, mint ahogyan az ukrán dalszöveg is hasonló rendeltetéssel keletkezhetett. Sajnos, nincs rá hitelt érdemlő adatunk, mely szerint Balassi korában a magyar szájhagyomány már ismerte volna a *Párjavesztett gerlice* balladáját, azt azonban több irodalmi forrásból is tudjuk, hogy a balladai történet alapja, a gerléről Európa-szerte elterjedt középkori hiedelem, hasonlóképpen meglehetősen gyakran felbukkan írott emlékeinkben. Tulajdonképpen a fenti vers utolsó két sorában is ott rejtőzködik, de Balassinál másutt is megjelenik:

Vagyok már szinte
 özvegy gerlice,
 szomorú én éltem,
 nem kell aranylánc,
 sem pengig víg tánc,
 nincs semmihez kedvem.¹¹

Szólnunk kell végül a Balassi-vers kapcsán a téma származásának kérdéséről, mert a költő által a horvát virágénekekre tett utalás tulajdonképpen azt sejteti, hogy ez esetben nemcsak a dallam, de bizonyára a téma is délszláv eredetű. Annak lehetősége ugyanis, hogy a fentiekben ismertetett ukrán balladákra kísértetiesen emlékeztető vers alapötletét Balassi költötte volna, igen csekély. A hattyúkra lecsapó, *s a szebbikét körme között mint szeretőt faggató keselő* képével már találkozhattunk a *Párjavesztett gerlice* ukrán változataiban, de a jelzők és képi eszközök használata is tökéletesen beleillik a ballada legkülönbözőbb származású változatainak díszítőjelzős rendszerébe. Nincs ebben a felismerésben semmi rendkívüli, hisz a Balassák által fenntartott végvárakban sokféle náció megfordult, akiknek nyelve és kultúrája iránt a kamaszodó fiatalember maximálisan nyitott volt. Horvát vitézekről hallhatta először a hattyúk románcát, s a történetet a későbbiekben még ifjú fejjel megverselte, akárcsak a valamivel később a török foglyoktól tanult s magyarra átültetett epikus éneket *a két kegyes vetélkedéséről* (Ben sejrane gider-iken). A horvát folklórból való kölcsönzést erősítik egyébként az elbeszélő jellegű Balassi-vers egyértelműen balladai motívumai: a hattyúk szerelme, a váratlanul megjelenő keselyű, a hattyú szeretőként való elragadása, a társ nélkül maradt özvegy halál utáni vágya.

Ezek alapján azt kell mondanunk, hogy ez az átköltés sokkal inkább minősíthető balladának, mint a hattyúkról szóló, mélyen lírai, valószínűleg műköltői eredetű ukrán dal, de ettől még egyformán értékes és fontos mindkét adat, mert azt igazolják, hogy az irodalom és a folklór tartományai között egyaránt otthonosan közlekedő témának az európai népköltészetben volt egy hattyús szereplőkkel felépített verziója is.

¹¹ Balassi Bálint: *Kit egy szép leány nevével szerzett* (a kötet 29. sz. verse)